

УДК 364:355.29(477) «1942/1950»

Г.М. ГОРДІЄНКО

ПЕНСІОНУВАННЯ ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УРСР В 1942 – 1950 рр.

Гордієнко Галина Миколаївна – старший викладач, кандидат історичних наук Уманського національного університету садівництва

У статті розкривається зміст заходів радянської держави щодо пенсійного забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в повоєнний період. Аналізується ефективність діяльності державних структур, спрямованої на покращення становища інвалідів-фронтовиків.

Ключові слова: пенсіонування, інваліди Вітчизняної війни, соціальне забезпечення.

В статье раскрывается содержание мероприятий советского государства относительно пенсионного обеспечения инвалидов Отечественной войны в послевоенный период. Анализируется эффективность деятельности государственных структур, направленных на улучшение положения инвалидов-фронтовиков.

Ключевые слова: пенсионирование, инвалиды Отечественной войны, социальное обеспечение.

The contents of the measures of the Soviet State on pensionary security the Patriotic War invalids in a post-war are period disclosed in the article. The efficiency of state structures directing to the improvement of combatant-invalids situation is analysed.

Key words: pensioning, invalids of the Patriotic War, social security.

© Г.М. Гордієнко, 2012

Постановка проблеми. Історія Великої Вітчизняної війни має чимало недосліджених тем. «Білою плямою» залишається становище покалічених на війні захисників батьківщини. У післявоєнні роки інваліди Вітчизняної війни становили вагомий соціальну групу радянського суспільства. З перших місяців війни партійно-урядове керівництво країни розпочало здійснення комплексу заходів з соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Серед них відповідне місце займали заходи з підтримки доходів. Пенсіонування покалічених військових було спрямоване на те, щоб певною мірою компенсувати зменшення доходів родин фронтовиків унаслідок того, що через каліцтво вони були нездатні виконувати свою попередню роботу. Вивчення цього питання може суттєво поповнити результати досліджень післявоєнного повсякдення в Україні. Крім цього, аналіз пенсіонування фронтовиків у перші післявоєнні роки сприяє ґрунтовному осмисленню сутності радянської соціальної політики, яка є предметом не тільки історичних, але й політологічних та соціологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії післявоєнного періоду досліджень, які б висвітлювали означене питання небагато. Окремі історики з України, Росії і Німеччини започаткували вивчення основ соціальної політики радянського уряду з опіки над покаліченими військовими. О.Зубкова у монографії, яка присвячена післявоєнному повсякденню радянського суспільства, вказала на особливе місце у післявоєнному житті інвалідів війни, а також помістила низку викладок, які вказують на обсяг пенсій окремих категорій фронтовиків. В. Кононенко в дисертації показав критичне ставлення інвалідів-фронтовиків до соціально-економічної політики радянського уряду. В. Гаврилов у своєму дослідженні звернув увагу на неготовність радянської системи соціального

забезпечення опікуватися такою великою масою інвалідів у післявоєнні роки. Український історик О.Лисенко вказав на проблеми психологічного характеру, які постали перед покаліченими військовими в Україні в цей період. Німецька дослідниця Б. Феселер свою увагу зосередила, передусім на проблемі працевлаштування інвалідів-фронтовиків і вказала на маніпуляції радянської влади з категорією «інвалідність». Історик О. Болле дала стислий аналіз системи пенсіонування покалічених військових і показала на фактичному матеріалі недостатність пенсії для рядового інваліда війни і його родини з огляду на післявоєнну дорожнечу і дефіцит. Але слід зазначити, що її стаття написана на основі історичних джерел Російської Федерації і висвітлює питання пенсіонування винятково в цій республіці [1]. Отож, як бачимо, пенсіонування інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у перші післявоєнні роки системно не вивчалось.

Мета дослідження. З огляду на вищезазначене, нам видається доцільним, використовуючи комплекс історичних джерел, показати як влада республіки дбала про вчорашніх бійців, виплачуючи їм, згідно з відповідними нормативними актами, інвалідну пенсію. Для цього ми маємо намір дослідити порядок призначення і виплати пенсії інвалідам-фронтовикам. Варто висвітлити диференціацію пенсійного забезпечення залежно від різних факторів. Потрібно показати як відбувалося становлення системи пенсійного забезпечення і як здійснювалось пенсіонування на різних рівнях. Окремим завданням у статті є дослідження політики економії партійно-урядового керівництва на виплаті пенсій фронтовикам, зокрема інвалідам III групи. Необхідно проаналізувати недоліки, зловживання, які були характерні для цієї ділянки соціального забезпечення інвалідів війни. Для повноти історичної реконструкції пенсійного забезпечення фронтови-

ків слід показати купівельну спроможність пенсії інваліда Вітчизняної війни в післявоєнні роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Плани післявоєнної п'ятирічки передбачали до 1950 р. підвищення середнього рівня зарплати до 6 тис. крб. на рік [2, с. 27]. Це означало, що мала суттєво зрости й пенсія інвалідам війни. Згідно з інструкцією від 31 січня 1944 р. № 101 порядок призначення і виплати пенсії інвалідові-фронтовикові мав такий вигляд. Перебуваючи в госпіталі, покалічений військовослужбовець проходив лікарсько-трудова експертну комісію (ЛТЕК), яка встановлювала залишкову працездатність і визначала групу інвалідності. Якщо при госпіталі не було ЛТЕК, то інвалід повинен був протягом двох місяців після повернення додому пройти огляд у районній або міській ЛТЕК. Тільки встановлена ЛТЕКом інвалідність давала право фронтовикові звертатися до відповідних органів за призначенням йому пенсії.

Інвалід мав право звертатися за пенсією в будь-який час, незалежно від того, коли його було звільнено з військової служби. Заяву фронтовикові слід було подавати в місцевий районний чи міський соцзабез, тобто за місцем проживання. До заяви долучалася низка документів: копія свідоцтва про хворобу, засвідчена і видана військовим комісаріатом, що знімав інваліда війни з військового обліку; довідка ЛТЕКу про групу інвалідності; довідка сільської або селищної ради про те, чи має фронтовик зв'язок з сільським господарством; документ, який засвідчував роботу інваліда до призову на військову службу в якості робітника чи службовця; довідку про заробітну плату військовослужбовця за дванадцять останніх місяців перед призовом на військову службу. Якщо військовослужбовець став інвалідом не під час бойових дій, а в результаті нещасного випадку не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби чи внаслідок захворювання, яке не зв'язане з перебуванням на фронті, то він зобов'язаний був до заяви про призначення пенсії подати документ про вік і трудовий стаж.

Інструкція враховувала специфіку таких інвалідів війни, як колишні військовополонені. Замість копії свідоцтва про хворобу вони зобов'язані були подавати виданий військовим комісаріатом документ, в якому було б засвідчено факт поранення, контузії, каліцтва або захворювання військовослужбовця під час перебування його на фронті [3, с. 46]. Згідно з інструкцією, пенсії інвалідам війни призначалися комісіями із призначення пенсій при районних і міських відділах соціального забезпечення. Склад комісії: голова комісії (завідувач соцзабезом), члени комісії (депутат районної або міської ради і представник військового комісаріату).

На відміну від довоєнної практики, коли питання пенсії розв'язувалося протягом семи днів, у роки війни і післявоєнний період отриману від інваліда війни заяву комісія зобов'язана була розглянути протягом трьох днів, ухвалити відповідне рішення і занести його в протокол комісії. До протоколу комісії заносилися такі дані: прізвище, ім'я, по-батькові інваліда, військове звання, рік народження, адреса проживання, дата випис-

ки з госпіталю, дата проходження ЛТЕК і висновок ЛТЕКу про причини і групу інвалідності, дата звернення фронтовика із заявою про призначення пенсії, відомості про роботу інваліда до призову на військову службу, відомості про зв'язок із сільським господарством, інформація про те, за якою статтею постанови від 16 липня 1940 р. інвалідові призначається пенсія чи відмовляється в ній [4, с. 56]. Пенсія призначалася з дня виписки фронтовика з госпіталю. Після призначення пенсії інваліди-фронтовики отримували у своїх соцзабезах документ «Пенсійне посвідчення інваліда Вітчизняної війни» на право одержання пенсій та встановлених пільг.

Інструкція від 31 січня 1944 р. врегулювала виплату пенсії інвалідам-фронтовикам, які перебували в будинках інвалідів та інтернатах для інвалідів Вітчизняної війни. Там фронтовик отримував 25 % пенсії. Працюючі інваліди отримували пенсію за місцем роботи, а непрацюючі – за місцем проживання. За бажанням пенсіонера пенсію доставляли поштою працівники.

14 лютого 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 269 «Про комісії з призначення пенсій і допомог інвалідам Вітчизняної війни і сім'ям військовослужбовців». Пенсії інвалідам війни рядового, сержантського і старшинського складу мали призначати комісії при виконавчих комітетах районних і міських рад депутатів трудящих. Склад комісії: голова комісії – завідувач районним або міським відділом соціального забезпечення, члени комісії – районний або міський військовий комісар і завідувач районним або міським фінансовим відділом [5, арк. 80]. Постанова посилювала контроль за призначенням пенсій, оскільки відтепер не соцзабез, а виконком ради депутатів трудящих ніс відповідальність за цей процес. Присутність керівника фінансового відділу була потрібна для того, щоб призначення пенсії не порушувало фінансової дисципліни в районі або в місті. Можна припустити, що призначення пенсії відтепер залежало не від фактичної інвалідності, а від фінансових можливостей місцевого виконкому.

Було врегульовано пенсіонування інвалідів-фронтовиків, які працювали на підприємствах кооперативу інвалідів. Інваліди I і II груп тут отримували пенсію по взаємному страхуванню незалежно від заробітку [6, с. 99].

В Україні станом на 20 березня 1944 р. почали отримувати пенсії понад 25 тисяч інвалідів-фронтовиків. На 1 травня 1944 р. по 11 областях України і місту Києву було взято на облік 53846 покалічених військових. По Харківській області з початку 1944 р. інвалідам – жертвам війни було виплачено 3081553 крб. пенсій, по Сталінській – 2536565 крб. [7, арк. 21] Про швидке зростання чисельності інвалідів-фронтовиків і суми виплат пенсій протягом 1944 р. в Україні свідчать такі цифри. На 1 червня 1944 р. в Харківській області було взято на облік соцзабезами 12257 інвалідів війни і виплачено їм пенсій на суму 10959740 крб. [8, арк. 23]. А на 1 серпня 1944 р. соцзабези Харківської області виплатили вже 16610820 крб. пенсій 15199, взятим на облік інвалідам-фронтовикам [9, арк. 6]. Архів-

ні матеріали вказують на те, що далеко не всі інваліди-фронтовики, взяті на облік у 1944 р., отримували пенсії.

Станом на 1 січня 1945 р. в УРСР органи соцзабезу взяли на облік 227614 інвалідів Вітчизняної війни. Протягом IV кварталу 1944 р. їм було виплачено 36666,1 тис. крб. Середній розмір пенсій для інвалідів війни I і II груп рядового і сержантського складу становив 191 крб., а для інвалідів III групи – 118 крб. [10, арк. 15] Всього протягом 1944 р. органами соціального забезпечення УРСР інвалідам-фронтовикам рядового, сержантського і старшинського складу було виплачено пенсій на суму 290054 тис. крб., або 24171 тис. крб. на місяць [11, арк. 30]. Протягом 1945 р. чисельність інвалідів-фронтовиків продовжувала зростати. Відповідно, зростали і видатки держави на їх пенсіонування. У довідці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова завідувач військовим відділом ЦК І. Дегтярьов на зиває 377889 інвалідів Вітчизняної війни, які на 1 вересня 1945 р. були взяті на облік соцзабезами по областях України [12, арк. 99].

На 1 січня 1946 р. на обліку в соцзабезах УРСР було вже 401030 інвалідів війни рядового, сержантського і старшинського складу. Протягом IV кварталу 1945 р. їм було виплачено 872360 тис. крб. [13, арк. 17]. 6534 інваліди Вітчизняної війни I групи отримували від держави щомісяця в IV кварталі 1945 р. 1645,1 тис. крб.; 140754 інвалідів війни II групи отримали пенсії на суму 25320,7 тис. крб., а 191077 інвалідів III групи отримали – 22372,7 тис. крб. Таким чином, інваліди-фронтовики I групи в середньому отримували від держави 253 крб. на місяць, інваліди II групи – 180 крб., інваліди III групи – 117 крб. [14, арк. 2].

По Одеській області за цей же період взяті на облік 24884 інваліди Вітчизняної війни отримали 28864 тис. крб. пенсії, що складало в середньому 116 крб. на місяць на одного інваліда [15, арк. 15]. У Миколаївській області з 1.01.1945 р. і по 1.11.1945 р. інвалідам Вітчизняної війни було виплачено пенсій на суму 10627 тис. крб. [16, арк. 154]. У Дніпропетровській області на середину 1945 р. соцзабезами було взято на облік 25678 інвалідів-фронтовиків. Щомісяця їм виплачувалось 4130 тис. крб. [17, арк. 154]. Загалом за 1945 р. уряд витратив на пенсійне забезпечення покалічених фронтовиків рядового, сержантського і старшинського складу 872360 тис. крб. [18, арк. 17].

Варто зазначити, що серед інвалідів Вітчизняної війни було чимало таких, що потрапили на фронт з місць ув'язнення. Їм пенсії виплачувалися в обсягах приблизно як і фронтовикам, які не мали до призову в армію трудового стажу – I група – 150/120 крб., II група – 120/100 крб., III група – 90/70 крб. [19, с. 52].

Інваліди-фронтовики і їх пенсії стали об'єктом підготовчих заходів радянського уряду до проведення грошової реформи. Протягом 1947 р. відбувалось нагромадження товарних ресурсів, щоб після введення нової грошової одиниці викинути їх на ринок. Це відбувалося не шляхом збільшення обсягів виробництва, а шляхом притримання товарів, тобто створення штучного дефіциту. Значна

частина карток просто не отоварювалась. 27 листопада 1947 р. РМ УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову з питання виплати зарплати за другу половину листопада 1947 р. на 9 грудня 1947 р. Інвалід за гроші з пенсії, яку він не отримав у жовтні-листопаді 1947 р., міг би купити необхідні продукти за «пайковими цінами», тобто більше продуктів по карточках. Після ж ліквідації карткової системи, отримавши невиплачену раніше пенсію, він змушений був сплачувати значно більше грошей за ті ж самі продукти і товари.

Протягом 1947 р. інваліди війни отримували в середньому за місяць: інваліди I групи – 350 крб., інваліди II групи – 190 крб., інваліди III групи – 115 крб. На 1948 р. уряд СРСР виділив на соціальне забезпечення 22,6 млрд. крб. По УРСР сума становила 4 млрд. крб. Асигнування на соціальне забезпечення в УРСР по республіканському бюджету були підвищені порівняно з 1947 р. на 14,6 %, а по місцевому бюджету – на 9,2 % [20, арк. 9].

На 1948 р. по УРСР планувалась економія коштів на соціальне забезпечення сумою 100 млн. крб. Використавши тодішню статистику, можна побачити за рахунок якого контингенту пенсіонерів передбачалась економія. На 1.01.1949 р. в УРСР в органах соціального забезпечення перебували на обліку 364703 інваліди Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу, тоді як на 1.01.1948 р. їх чисельність становила 434623 осіб. Протягом 1948 р. чисельність інвалідів-фронтовиків, які отримували пенсію, зменшилася на 69920 осіб. Якщо взяти до уваги, що середньомісячна пенсія українського інваліда-фронтовика становила 147 крб., то, відповідно, економія пенсійних коштів протягом року була такою (69920 x 147 x 12 = 123 338 880 крб.). Навіть, якщо не всі інваліди війни були зняті з пенсіонування в першому кварталі, то сума економії коштів на інвалідах війни була значною.

У жовтні 1948 р. урядом СРСР була ухвалена постанова, згідно з якою виплата пенсій інвалідам Вітчизняної війни III групи за незначним винятком перекладалася з державного бюджету на фонд соціального страхування, яким розпоряджались профспілки. Оскільки часто таких коштів профспілки не мали, то відразу ж виникли проблеми з виплатою пенсій працюючим інвалідам-фронтовикам.

До 1.01.1950 р. на обліку залишилося 293893 інваліда-фронтовика, які мали право на пенсію. Середньорічний контингент за цей період складав 306726 осіб. На пенсії цьому контингентові соцзабезами було витрачено 446964 тис. крб. [21, арк. 8]. Якщо порівняти цю суму з 886 млн. крб., запланованих на пенсії інвалідам Вітчизняної війни на 1946 р. [22, арк. 35], то можна зробити висновок, що «нова» політика радянського режиму щодо інвалідів війни дала можливість майже вдвічі зекономити видатки на цей контингент. Загалом же, за роки післявоєнної п'ятирічки в УРСР, на пенсії із соціального забезпечення було затрачено 17,5 млрд. крб. [23, с. 6].

Органи соціального забезпечення УРСР здійснювали пенсіонування тільки інвалідів Вітчизня-

ної війни рядового, сержантського і старшинського складу. Пенсіонування інвалідів-фронтовиків офіцерського складу здійснювалося Міністерством оборони СРСР згідно з постановою РНК СРСР від 5 червня 1941 р. № 1474. Оскільки рівень пенсій покалічених офіцерів залежав від їх грошового забезпечення під час перебування на військовій службі і від групи інвалідності, то, згідно зі статистикою, вони були в кілька разів вищими від пенсій рядових інвалідів-жертв війни. Оплата праці військових офіцерського складу в СРСР була доволі високою. Так, офіцер-командир піхотного взводу (молодший лейтенант, лейтенант) отримував від 500 до 700 крб. на місяць; командир роти (старший лейтенант, капітан) отримував від 600 до 800 крб. на місяць. Інвалід Вітчизняної війни – молодший лейтенант чи лейтенант отримували: інвалід I групи від 375 крб. до 450 крб. пенсії, інвалід II групи від 275 до 385 крб., інвалід III групи – від 200 до 280 крб. Всі інші офіцери-інваліди отримували значно більше, залежно від роду військ [24, с. 34.]. Пенсії інваліди-офіцери отримували не через соцзабези, а через районні відділення Державного банку СРСР.

У справі пенсіонування інвалідів Вітчизняної війни протягом усіх воєнних і післявоєнних років було безліч не тільки недоліків, але й зловживань. На виконання розпорядження РНК УРСР від 30 березня 1944 р. начальник управління інвалідів війни Наркомату соціального забезпечення УРСР Слободян провів перевірку роботи Житомирського міського відділу соціального забезпечення з питань призначення пенсій, працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни і організації ЛТЕКів. З'ясувалося, що міський соцзабез було створено в лютому 1944 р. Штат складався з 5 осіб: завідувача відділом, двох інспекторів, бухгалтера (за сумісництвом) і прибиральниці.

Соцзабез обслуговував 80 інвалідів Вітчизняної війни, які були взяті на облік, і понад 700 інвалідів праці. Завідувач соцзабезом Миронюк одноосібно призначав пенсії фронтовикам без належного оформлення протоколом. Комісія із призначення пенсій не функціонувала. З перевірених Слободяном 81 пенсійної справи у 33 випадках виявилось, що в папках відсутні будь-які документи, окрім розписок інвалідів-фронтовиків про отримання відповідної суми пенсій. У більшості справ містилися протоколи на призначення пенсій, які задовго до цього почали виплачувати. Крім цього, Житомирський соцзабез сплачував пенсії на основі розписок інвалідів-фронтовиків за декілька місяців – від 3-х до 9-ти. Суми, відповідно, деякі інваліди-жертви війни отримували доволі солідні. Так, 5 фронто-

виків отримали на основі розписок по 1750 крб., 11 – по 3640 крб., 16 – по 4987 крб. Перевіряючий встановив, що, крім недбало оформлених розписок, не було навіть яких-небудь документів про місце проживання пенсіонерів. На основі цього Слободян запідозрив, чи дійсно 33 зазначені особи отримували пенсії [25, арк. 38]. Завідувач Семенівським райсоцзабезом Чернігівської області спільно з бухгалтером недоплатили пенсій інвалідам-фронтовика на суму 29 тис. крб. і, водночас, допустили перевитрату коштів (виплатили пенсії тим, хто на неї не мав права) 31 тис. крб. І завідувач Надточій, і бухгалтер Атрощенко цього соцзабезу отримали по два роки ув'язнення. У Дніпропетровській області працівниками обласного відділу соціального забезпечення в 1945 р. було вкрадено державних і громадських коштів, призначених інвалідам-фронтовикам і іншим соціально незахищеним категоріям, на суму понад 600 тис. крб. [26, арк. 164].

Щоб скласти уявлення про результативність пенсіонування у справі матеріальної підтримки інвалідів-фронтовиків, слід показати реальну вартість коштів, які вони отримували від соцзабезів. Переважна більшість інвалідів Вітчизняної війни купувала необхідні для життя товари на базарах. У 1947 р. ринкова вартість основних товарів була наступною: 1 кг житнього хліба на базарі в Києві коштував – 16 крб.; 1 кг картоплі – 5 крб.; 1 літр соняшникової олії – 93 крб.; 1 кг яловичини – 50 крб.; 1 кг вершкового масла – 169 крб.; 1 кг сала – 163 крб.; чоботи ялові (одна пара) – 1000 крб. [27, арк. 40].

Висновки. Отже, ще в роки війни в УРСР як і в усьому Радянському Союзі, була відлагоджена система виплати пенсій інвалідам-фронтовикам, яка включала лікарсько-трудова експертизу, діяльність комісій з призначення пенсій, роботу органів соціального забезпечення з питань пенсіонування, передусім районних і міських соцзабезів. На розмір пенсії суттєво впливали такі фактори: група інвалідності, місце отримання каліцтва, розмір довоєнної заробітної плати, військове звання до поранення і місце проживання: село чи місто. Загальний обсяг пенсійного забезпечення на рівні районів чи областей залежав від того, яка кількість покалічених фронтовиків мешкала в цьому регіоні. Переведення пенсіонування інвалідів війни III групи на фонд соціального страхування стало по суті перекладанням державних зобов'язань щодо покалічених військових на суспільство і різко погіршило стан виплати цих пенсій. Зловживання і злочинність у сфері пенсіонування, а також дорожня нечужа відчутно нівелювали цей вид соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 /РАН. Институт российской истории. – М., 2000. – 229 с.; Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945 – 1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін – т історії України. – Київ, 2004. – 20 с.; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.; Гаврилов В.М. Соціальне становище сільськогосподарського населення у 1943 – 1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. у – т Києво-Могилянська академія. – Київ, 2004. – 26 с.; Лисенко О.С. Підсумки Другої світової війни та Україна // Український історичний журнал. – 2005. №6. – С.128 – 138; Феселер Беата. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2 – 3(40 – 41). – С.21 – 33; Болле Е.Н. Пенсионное обеспечение инвалидов Отечественной войны в военные и первые послевоенные годы / Е.Н. Болле // Военно-исторический журнал. – 2009. - №6. – С.50 – 56.
2. Амосов И. Сталинское задание советскому народу / И. Амосов. – М.: Московский рабочий, 1946. – 32 с.
3. Слободянский М.С. Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню / М.С. Слободянский, Ш.С. Гітман, Ф.Г. Ананченко. – К.: «Радянська Україна», 1949. – 455 с.
4. Шарова А.Л. Сборник материалов по государственному обеспечению инвалидов войны и семей военнослужащих / А.Л. Шарова, В.А. Аралов. – М.: Изд-во Министерства Социального обеспечения РСФСР, 1947. – 238 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 348, оп. 3, спр. 195, 286 арк.
6. Поверенный С.М. Сборник постановлений и правил назначения пособий и пенсий для членов артелей кооперации инвалидов / С.М. Поверенный. – Л.-М.: Всесоюзное объединенное кооперативное издательство, 1947. – 167 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1019, 92 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 10, 190 арк.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1020, 15 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 1, 61 арк.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3064, 50 арк.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1840, 110 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 143, 218 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 4, 101 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3028, 46 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1841, 217 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1754, 349 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 143, 218 арк.
19. Болле Е.Н. Пенсионное обеспечение инвалидов Отечественной войны в военные и первые послевоенные годы / Е.Н. Болле // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 6. – С. 50 – 56. С. 52.
20. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 230, 93 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 384, 230 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4891, 507 арк.
23. Ананченко Ф.Г. Закон большой важности / Ф.Г. Ананченко // Возвращение к труду. Сборник статей об опыте работы Харьковской средней сельскохозяйственной школы-интерната для инвалидов войны и труда. – Харьков.: Харьковское областное издательство, 1957. – 110 с. – С. 6.
24. Власенко Г.Е. Борьба за человека / Г.Е. Власенко // Возвращение к труду. Сборник статей об опыте работы Харьковской средней сельскохозяйственной школы-интерната для инвалидов войны и труда. – Харьков.: Харьковское областное издательство, 1957. – 110 с. С. 34.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1018, 39 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1839, 178 арк.
27. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4876, 348 арк.